

VÉR ESZTER VIRÁG:

Erzsébet

Mítosz és valóság¹a magyarok királynéképében

„Egy nemzet szeretete csodát művel.

Nagyságot, örök szépséget
és halhatatlanságot biztosít”²

(Herczeg Ferenc)

Jelen tanulmányunkban³ Erzsébet magyar kultuszának értelmezési keretei, illetve főbb elemei bemutatására törekszünk⁴ a későbbi vélekedések, magyarázatok alapján, rávilágítva ezek valóságmagjára, felsorakoztatva egyúttal a kultusz kialakulásának elméleti fejtegetéseit, továbbá a magyarok és a királyné „különleges kapcsolatának” társadalomlélektani részleteit is, melyből reményeink szerint egy sokkal árnyaltabb és a valóságoshoz közelebb álló Erzsébet-kép bontakozhat ki. Ennek megvalósítására terveim szerint párhuzamosan igyekszem áttekinteni Erzsébet azon gesztusait, amelyeket a „magyar mitológia” átértelmezett a vágyott kép tükrében, ily módon megállapíthatóvá válnak a magyar szempontból prioritást élvező részletei életének, melyek fokozatosan beszivárogtak (szerves részét képezve) a magyar történeti hagyományba.⁵ Ez által érzékelhetővé válik továbbá a kultusz egyik sajátos mechanizmusa is, mely folyamatosan visszamenőleg átlényegíti az eseményeket, teljesen más megvilágításba helyezve a korábbi „tényeket”. Rendezőelvük magától értetődően a magyar

¹ A címben használt kifejezés utalás a 2004-ben, a bécsi Hofburgban megnyitott a császárné osztrák kultuszának elemeit megismertető kiállításra. A tárlathoz lásd: UNTERREINER, KATRIN: *Sisi. Mythe et Réalité*. (trad. Rouanet-Herlt, Nathalie). Wien-München, Christian Brandstätter, 2005. Magyarországon már korábban 1908-1945 között működött a Királyi Palotában az Erzsébet Királyné Emlékmúzeum, ahol létrehozott kiállítás rendezőelve magától értetődően Erzsébet magyar szempontú bemutatása volt. SZALAY IMRE: *Az Erzsébet Királyné Emlékmúzeum*. Budapest, Stephaneum, 1911. (Ma a Gödöllői Kastélymúzeum három termében kerül megjelenítésre e kérdéskör.)

² HERCZEG FERENC: Temetés után. *Uj idők* 1898. szeptember 25. 267.

³ E munka 2005-ben benyújtott szakdolgozatom egy fejezetének, illetve a Habsburg Történeti Intézet által (2006. április 24-én) Bécsben „*Mythos und Kultus von Kaiserin Elisabeth*” címen rendezett konferenciájára készült előadás vázlatának továbbfejlesztéséből jött létre.

⁴ A vizsgálati szempontok kidolgozásához lásd: PORKOLÁB TIBOR: A hódolat retorikája. (A Magyar Irodalom Pantheonja) *Irodalomtörténet* 1998. 1-2. sz. 251-263. ; DÁVIDHÁZI PÉTER: Egy irodalmi kultusz működése. *Valóság* 1987. 12. sz. 57-70.; PORKOLÁB TIBOR: Közösségi emlékezet, ceremonialitás, panteonizáció. Szempontok az emlékbeszéd műfajának vizsgálatához. In.: *Kultusz, mű, identitás. (Kultusz-történeti tanulmányok 4.)* Szerk.: Kalla Zsuzsa, Takács József, Tverdota György. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 2005. 56-87., illetve a kultuszselemezés történeti megközelítéséhez: ZEIDLER MIKLÓS: *A magyar irredenta kultusz a két világháború között*. Budapest, Teleki Intézet, 2002.

⁵ Személyének magyarországi megközelítéstől mind elemeiben, mind funkciójában eltérő osztrák kultuszához lásd: VOGEL, JULIANE: *Elisabeth von Österreich. Momente aus dem Leben einer Kunstfigur*. Wien, Christian Brandstätter, 1992.

mitikus szempontrendszer volt, melyből Erzsébet magyar mítosza bontakozhatott ki a sajátosan magyar értelmezés eredményeként.

Kilátástalannak tűnő helyzetekben az emberek a mítoszok felé fordulhatnak, mely gyakran egy olyan személy iránti vágyban csúcsosodik ki, aki különleges képességei révén megoldja a problémákat.⁶ A társadalmi konszenzusos érdekek mentén kidolgozott kultikus eszmék és az azoknak szimbolikus figurájává megtett személy a társadalom összetartó erejét képezte és jelképezte az azonosságtudat révén. A fő funkció a kultusz által felmagasztalt személyhez párosított szimbólumoknak, illetve a neki tulajdonított cselekedeteknek a nemzeti példatárba emelése, továbbá a legitimáció és identitásteremtés.⁷

Az Erzsébet-kultusz fő társadalomlélektani, politikai vonatkozása, Ferenc József kezdeti politikájának következményeként,⁸ személyének elfogadtatási kísérleteihez kötődik, mely során a magyar nemzeti tudatban betöltött problematikus helyzetéből adódóan Erzsébet alakja került előtérbe, a mitizálódás folyamatának eredményeként kialakult egyensúly szerepe révén. A kollektív tudatban emblematisztikus figurává transzformált királynét olyan erkölcsileg megkérdőjelezhetetlen elemekkel ruházták fel, amelyek hozzájárulhattak a létrehívók és megszólítottak lelkiismeretének megnyugtatóhoz, s ezzel az érdekeltek olyan eszközhöz jutottak, amely stabilizálhatta a fennálló helyzetet. Különösen a nemzeti érzések és a magyarságtudat erősítése kapott figyelmet, ezzel politikai kötöttségeiket kívánták önmaguk és a társadalom előtt is leplezni.⁹

A politikai elit és a társadalom számára is megfelelően az ellentétek „feloldására” Erzsébet életéből (természetesen az adott részek a megfelelő átértelmezését követően) közös vagy épp ellentmondó igényeket kielégítő elemeket emeltek be a kánonba, ennek eredményeként személye egyszerre jelképezi a dinasztikus hűséget és a szabadság vágyat, továbbá a liberalizmust, illetve a politikai determináltságot is. A legfontosabb gondolatátársítások már a 1860-as években, a korábban is használt hódolati retorika átlényegülésével újabb értelmet nyerve, jelentek meg ismételt és gyakran a pontos dátum ismerete nélkül nem is határozható meg koruk, hiszen később sem transzformálódnak lényegesebben, kivéve a halálát követő hagyományos gyakorlatnak megfelelően feltűnő a szakralitás irányába mutató módosulásokat. A királyné kultusz főbb szimbólumrendszere lényegében már az uralkodópár

⁶ CASSIER, ERNST: A modern politikai mítoszok technikája. In: *Politikai antropológia*. Szerk.: ZENTAY VIOLETTA. Budapest, Osiris-Láthatatlan Kollégium, 1997. 37-49.

⁷ LAKNER LAJOS: Irodalmi kultusz, identitás, legitimáció. In: *Az irodalom ünnepei. Kultusztörténeti tanulmányok*. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 2000. 159-162. (A továbbiakban LAKNER, 2000)

⁸ SOMOGYI ÉVA: *Ferenc József*. Budapest, Gondolat, 1989. 14-79.

⁹ LAKNER, 2000. 148-151.

ezüstlakodalma (1879.) idején is kimutatható, hiszen e reprezentatív alkalom különösen alkalmas volt a mára már jól ismert kultikus panelek tárházának megjelenítésére.¹⁰

Az Erzsébet-kultusz időhatáraiban¹¹ a beavatás korát az '50 évek vége és a '60-as évek közepe közti időszak jelenti, gyakorlatilag a koronázásig, melyet a haláláig tartó a mitizálódás kora követ. Emlékének törvénybe iktatása jelzi az intézményesülés korszakának kezdetét, egészen a XX. század közepéig,¹² az első világháborút követően magától értetődően bizonyos módosulásokkal él, mely lényegében egy „csendesebb” periódust jelez. Végül a XX. század második felébe a bálványrombolás, demítizálódás és szekularizálás korszakai sorolhatók, melyben Erzsébet megítélésnek változásai egyfelől a Habsburg családhoz fűződő szoros kapcsolatából következett.¹³

Kultuszának kezdetét nehéz meghatározni teljes bizonyossággal, mivel ezt egészen az eljegyzésig (1853. augusztus 19.) tolják ki a visszaemlékezések és a kultikus tudat. Ebből következne, hogy Erzsébetnek már ekkor voltak olyan „politikai szimpátiái”, amelyek későbbi eseményeket is meghatároztak. Az ország birodalomban betöltött helyzetéből adódóan a tudósításokat „kínosan” kimért, az előírásoknak megfelelő beszámoló jellemzi: „Ma reggel itt Ő Felségének a mi legkegyelmesebb császárunknak az itt jelenlévő Eliza fenséges herczegasszonyyal Miksa bajor kir. herceg ő felsége leányával eljegyzése esett örvendetes tudomásul.”¹⁴ A királyné-mítoszban ezzel szemben már egészen mássá lényegül át e fontos esemény: „Megjelenése közöttünk szelid hajnalhasadás volt szörnyű éjszakákra, nekünk eljegyzése delelő napidő mely melegített, termékenyítőn éltetett.”¹⁵

Magyar kultuszában e korai időszakból még egy elem kap különös jelentőséget. Jegyessége idején a birodalom történetére vonatkozó tanulmányait a magyar Mailáth János vezette, kiemelendő a köztársasági államberendezkedés iránt már ekkor megfogalmazódó „lelkesedése” is, illetve személyiségének fő (később magyarnak mondott) jegyei is megmutatkoztak, így a lázadás szellemisége, továbbá a korlátokat elutasító „szabadság”

¹⁰ E kérdéskör részletesebb ismertetéséhez lásd: VÉR ESZTER VIRÁG: Erzsébet királyné magyarországi kultusza emlékezhelyei tükrében 1898-1914 között. *Budapesti Negyed*, XIV. (2006.) 2. sz. (A továbbiakban VÉR, 2006.a) 127-146.

¹¹ A kultusztörténeti korszakoláshoz lásd: DÁVIDHÁZI PÉTER: Három alapelv az irodalmi kultusz vizsgálatához. *Litteratura* 1989. 3-4. sz. 380.

¹² Osztrák kultuszának kialakulása tehető ezen időszakra, az általunk vizsgált korszakban kultusza férjének, Ferenc Józsefnek volt, melynek elemeihez, illetve az őt övező „legendák” valóság alapjához lásd: UNTERREINER, KATRIN: *Kaiser Franz Joseph 1830-1916. Mythos und Wahrheit*. Wien, Christian Brandstätter, 2006.

¹³ A XX. század második felének a királyi párt övező problémák összegzése: BOROVI DÁNIEL: *Habsburg reprezentáció Magyarországon a XIX. század második felében. Ferenc József és Erzsébet magyarországi portréi*. Budapest, ELTE BTK Művészeti Intézet, 2006. (Szakdolgozat) 3-11. Kézirat. (A továbbiakban BOROVI, 2006.)

¹⁴ *Pesti Napló* 1853. augusztus 24. 1.

¹⁵ TÖRÖK KONSTANT: *Erzsébet királyné emlékezete*. Székesfehérvár, Számmer, 1899. 4.

szerepét, mely jellemvonásokban mítoszában magyar analógiákat véltek felfedezni: „egymagában már eléggé csudálatos, hogy eszejárása, kedélye, szíve mind telidesteli volt oly magyar sajátosságokkal, a miket sem tanulni, se megszerezni nem lehet.”¹⁶

Noha az esküvőt (1854. április 24.)¹⁷ kedvezmények sora követte, melyet a későbbiekben is az örvendetes családi események alkalmával politikai engedmények és pénzsegélyek kísérték, az uralkodó részéről tanúsított „megkülönböztető” figyelem ekkor is kifejezésre jutott. Ferenc József házassága alkalmával 200.000 forintot adományozott országainak, melyből a „lázadó területek”: Észak-Itália és Magyarország nem részesültek, nekik az ostromállapot megszüntetésével kellett „beérniük.”¹⁸ E „pozitív változásokat” a későbbiekben Erzsébetnek tulajdonította a köztudat: „Kezdték sejtetni, hogy a Magyarország irányában eddig kiméretlen fiatal, dacos királynak új hitvese jó szelleme is, s hogy az új magyar királyné talán új jövőt is jelent a magyar nemzet részére.”¹⁹ A császárné ezzel szemben nem rendelkezett politikai befolyással,²⁰ sőt az udvarban nem is tájékoztatták az eseményekről. Erzsébet népszerűségének növekedéséről, illetve a bécsi udvarban kialakult ellentétekről, főleg Zsófia főhercegasszonnyal való viszonyának elmérgesedéséről, továbbá legendás szépségéről a magyarok is tudomást szerezhettek. Magyarországon a császárné ekkor még nem örvendett „közismertségnek”, az 50⁷-es években a magyar sajtó nem foglalkozik személyével a kötelező alkalmakat, például gyermekszüléseit kivéve.²¹

Az 1857-es magyarországi körúton a felcsendülő szólamok mögött a kötelező udvariasságon túl még nincs más tartalom.²² Ennek ellenére a későbbi visszaulásokban a királyné mítoszána kialakulását e mozzanathoz kötik: „És attól a pillanattól fogva, hogy magyar földre tette a lábát, szerelmese lett Magyarországnak és a magyarnak. Itt megtalálta végre,

¹⁶ ESTERHÁZY SÁNDOR: *Erzsébet királyné*. Kassa, Vitéz, 1903. 10.

¹⁷ Az események menetéről egy nagyon tárgyilagos leírásban számol be (például) a Pesti Napló is olvasóinak. *Pesti Napló* 1854. április 27. 1.

¹⁸ *Pesti Napló* 1854. április 25. 1-2.

¹⁹ VÉRTES JÓZSEF: *Erzsébet magyar királyné. (Életének érdekes és bizalmas mozzanatai)*. Budapest, Wodianer, Pannonia, 1924. 32. (A továbbiakban VÉRTES, 1924.)

²⁰ „Gyermekasszonyként” éli meg az udvarban a kezdeti időszakot, melyre sem neveltetése, sem alkata révén nem volt felkészülve, „felnőtté válását” követően jó politikai érzékről tesz tanúbizonyságot, mely eltér férjura által követett irányvonaltól.

²¹ Erzsébet első magyaros ábrázolásai házasságát követően, az 1850-es évek elején megjelennek osztrák művészek alkotásai nyomán (első valószínűleg már 1854-ben), majd nagyobb számban 1857-es magyarországi körúttal összefüggésben kerülnek kiadásra (a propaganda célokra is megfelelően), főként sokszorosított grafikák. BOROVI, 2006. 64-67.

²² Továbbá utazásuk történetének feldolgozásával árnyaltabb kép bontakozhatott ki a hatalom és az alattvalók kapcsolatáról, az ünnepegeken való részvétel vizsgálata révén. MANHERCZ ORSOLYA: *Ferenc József 1857-es utazása Magyarországon*. Budapest, ELTE BTK Történeti Intézet (Szakdolgozat), 2005. Kézirat. Ennek egy érdekes mozzanatához, Arany János részvételéhez lásd: KOVÁCS JÓZSEF LÁSZLÓ: Az 1857-es császárijárás irodalmi visszhangja. In.: *Az irodalom ünnepei. Kultusztörténeti tanulmányok*. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 2000, 255-266.

amit az udvarnál oly hiába keresett: a szabadságot, az őszinteséget a színjátszás nélkül való életet. Megtalálta önmagát; itt ő az lehetett, ami volt: nem császárné, nem felsőbb lény, csak asszony.”²³ Útjuk fogadtatását a rangjuknak kijáró tiszteletadás határozta meg,²⁴ melyet később igyekeztek felnagyítani: „ez igazi, szivből jött lelkesedés volt, egy leigázott, elnyomott nemzetnek a gyászán keresztül utat törő lovagias érzése. Nem a császárt és a császárnét: vendégét ünnepelte a magyar nép és elsősorban őt, az asszonyt.”²⁵ Rávilágítva továbbá a kultikus retorika egy másik sokat hangoztatott szólamára is, hogy Erzsébetet, mint nőt fogadták, a hódolatuk nem a császárnénak, hanem a szépasszonynak kijáró udvariasság volt. Ezen fontos kultuszelem egyik „legtalálóbbr” megfogalmazása Krúdy tollából: „hódoló nemzet gondolatában nem lehet kívánatosabb fogalom, egy ifjú és szeretetreméltó királynénál. A férfias ország szívesebben hajtja meg merev térdét egy fiatal asszony előtt, mint vén császárok lábánál.”²⁶ Az udvar mindvégig erre számítva mintegy „representatív báb” szerepbe szerette volna belekényszeríteni a császárnét, ily módon használva fel saját érdekei érvényesítésére személyét. A valódi helyzetképet villantják fel ezzel szemben Szőgyény-Marich László sokat idézett sorai az ünnepségekről, mely igen távolinak tűnik a később megkonstruált „valóságtól”: „olyanok voltak ezek, mint a többiek [...] külszínre fényesek és nagyszerűek, mintha teljes megelégedésben és jólétben úszna az ország, de belbecsük vajmi csekély, mivel jól tudtuk, hogy mindezen fényes előkészületek csak a hivatalnokok parancsai, fenyegetőzései s önkényes kivetései, rendelkezései következtében s egyesek magánérdekeiből keletkeztek.”²⁷ Erzsébetnek uralkodónéi pozíciójából adódóan meg kellett ismerkednie a birodalom népeinek nyelvével is, ebbe a folyamatba illeszkedik magyar tanulása (a csehet követően), melyet mítoszában eltorzítva a magyarokért való kiállásnak kezdtek értelmezni (a későbbi visszavetítésekben) e nehéz időszakban: „Kossuth Lajos idegenben, gróf Batthány Lajost agyonlőtték, gróf Széchenyi István a bolondok házában, Deák Ferenc elnémult [...] a nemzet tetszhalott volt, tűrt és remélt. És ebben a korban merte Erzsébet királyné a magyar nyelvet tanulni, ebben a korban mert a nemzet megmentőjévé szegődni, akkor mert szembenézni az udvarral, a kamarillával, a császárral.”²⁸ A tanulás fő motivációja az udvarral való szemben állás lehetett, tovább növelhette tanulási vágyát a bizonyítási kényszer is, mivel a magyar

²³ ZEIDLER PÁL GERHARD: *Erzsébet királyné mártíromsága*. Budapest, Pantheon, [1924]. 18. (A továbbiakban ZEIDLER, 1924.)

²⁴ *Budapesti Hírlap* 1857. május 5.- 31.

²⁵ ZEIDLER, 1924. 18.

²⁶ KRÚDY GYULA: Egy királyné albumába. In: Uő.: *Erzsébet királyné*. Budapest, Palatinus, 1998. 152.

²⁷ *Idősb Szőgyény-Marich László országbíró emlékiratai*. Budapest, Hornyánszky, 1917. II. köt. (1849-1859.) 80.

²⁸ VÉRTES, 1924. 46.

nyelvet az ő rosszul megítélt értelmi képességeihez mérten túlzottan nehéznek találták. Ezen aspektus kultuszában a magyar nemzeti kultúra feltétlen tiszteletként került bemutatásra: „*a magyar nyelv zengzetessége és bája, tömörsége és kifejező ereje rajongással töltötte meg a lelkét. Rajongással a nyelv iránt és minden iránt, ami magyar.*”²⁹ Ebbe párhuzamosan belejátszhatott Erzsébet egyre erősödő szimpátiája a magyarok iránt, „rokonszenvének” kezdete anyósa magyarellenességének felismeréshez köthető a családi konfliktusba ágyazódva, így tiltakozhatott Zsófia személye és az általa képviselt merev formák ellen. Törekvését viszont az udvar a későbbiekben igyekezett saját céljaira felhasználni, miután sejteni kezdték a magyarok részéről is meginduló „kedvező fogadtatást”. A magyar nyelv használatára azonban magyarázatot adhat továbbá az is, hogy a bécsi udvarban kevesen beszélték, így biztosíthatta a „nem kívánatos” környezetétől való elkülönülést, hasonló szempontok miatt kedvelte az angol nyelvet is.³⁰

A fentebb említett okok (császárnéi szerepköre) vezettek a birodalom történetével való foglalkozásához, így a magyarokéval is. „Kiállása” a magyarok mellett beleillett e (fentebb vázolt) családi konfliktusba, így valószínűleg kezdetben a lázadás lehetett motivációjának fő oka,³¹ melyhez a későbbiekben kapcsolódhatott a kultikus szólamban is gyakran indokként említett rokon vonások felfedezésére, a magyarok szabadság vágya, formaságok elutasítása, melankolikus hajlama, természet- és állatszeretete is. Mindezt a „kölcsonös vonzalmat” erősíthette a magyarok egyre inkább megnyilvánuló rokonszenve, mely hízelgő lehetett számára, az őt ért sok támadás közepette, továbbá hozzá járulhatott az udvarban pozíciójának megszilárdulásához is.

A császárné és a magyarok viszonyának alakulása a 1860’-as évek útkereséseibe illeszkedik, mely révén cselekedeteit egyre inkább a magyarok iránti „figyelemnek” kezdik értelmezni. Erzsébet rendszeres magyartanulása 1863-ban indult meg, de már Madeirán is „vett” órákat kíséretének egyik magyar tagjától, Hunyadi Imre gróftól. Az áttörést a magyarok és Erzsébet kapcsolatában Ferenczy Ida³² szolgálatába kerülése jelentette 1864-ben, aki a mellett, hogy a királyné magyartudását „csiszolgatta” felolvasónőként, a konszenzusra hajló magyar

²⁹ ZEIDLER, 1924. 40.

³⁰ Mintegy „titkos nyelvként” való használatát erősítik meg leánya naplóbejegyzései is. *Mária Valéria főhercegnő, Erzsébet királyné kedvenc lányának naplója 1878-1899.* Vál. és sajtó alá rend.: SCHAD, MARTHA–SCHAD, HORST. (Ford.: Simon László) Budapest, GABO, 2001. 37, 39, 48. (A továbbiakban MÁRIA VALÉRIA, 2001.)

³¹ Ezen álláspontot képviseli Niederhauser Emil is több tanulmányában. Lásd: NIEDERHAUSER EMIL: Erzsébet és a magyarok. In: *Erzsébet a magyarok királynéja.* Szerk.: RÁCZ ÁRPÁD. Budapest, Rubicon, 2001. 65.

³² A felolvasónő élettörténetéhez lásd TOLNAYNÉ KISS MÁRIA: Ferenczy Ida. Erzsébet királyné felolvasónője (1839-1928). In: *Erzsébet, a magyarok királynéja. (Kiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban 1992. május 18-1993. január 15.)* Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 1992. 21-23.

politikusok nézeteit közvetítette úrnője felé.³³ Hatása a királyné kultuszának létrejöttében, alakjának mitizálásában felbecsülhetetlen.

A királyné-kultusz kialakulásának döntő mozzanata 1866 nyarára tehető, ekkor az uralkodó és a magyar megegyezést kereső politikai elit szándékai és reményei Erzsébet személyében kapcsolódtak össze. Ferenc József a vesztes königgrätzi csata után³⁴ feleségét Budára küldi, az udvar menekülésének előkészítésére, illetve a magyarok „lovagiasságára” számítva jelenléte talán megakadályozhatja az esetleges lázongást. A magyarok felismerve e szerepüket, a későbbiekben ezt a kultusz szempontjából fontos mozzanatot Mária Terézia pozsonyi országgyűlésen megjelent segélykérésének analógiájaként jelenítették meg, hangsúlyozva a két történelmi eseményben a magyarok azonos szerepét, a segítséget kérő királyné támogatását a lovagiasság jegyében, mely révén a birodalmat mentették meg melléállásukkal.

A császárné ekkor még nagyon bizonytalan társadalmi megítélésére utal Gorove István naplórészlete is: *„A császárné megérkezésekor megjelent Deák, azon előre bocsátott kijelentéssel: «Gyávaságnak tartanám elfordulni a császárnétól most, mikor szerencsétlenségben van, miután elébe mentünk akkor midőn a dynastia dolgai jól állottak.» [...] Tehát daczára a változó hangulatnak, úgy léptünk föl, mint 65 végén és 66 elején. Ugyanily fogadásban részesült a császárné 13.-dikán több követek részéről, kik közül azonban hiányzék Deák. Ez alkalommal egy igen nagy néptömeg jelent meg, mely szívesen fogadta a császárnét [...] Ilyen tehát a hangulat az egyik oldalról. Más oldalról mindenfelől jönnek a hírek, hogy az ország érzülete naponkint forradalmibbá válik.»³⁵ A vezető politikusok mellette való kiállása és magyarországi tartózkodásai révén egyre népszerűbbé válik,³⁶ e folyamatra hívja fel a figyelmet Kossuth is egy levelében: *„A császárnénak Pestre való lemenetelkor történt sympathikus nyilatkozatok is rossz hatással voltak. Nagyon fontos -de igen nagyon fontos, hogy ellenkező irányban a nemzet életjelt adjon.»³⁷**

A megnyilatkozásokat 1866 végétől kezdve fokozatosan eluralta a kultikus beállítódás, melyből Erzsébet „kiválósága” kezd kibontakozni, indokolva az iránta megnyilvánuló hódolatot. E hozzáállás természetesen korábbi eredetű, hiszen a cenzúra révén az uralkodó

³³ Kapcsolatuk alakulásához lásd: *Kedves Idám! Leveleskönyv.* Szerk.: TOLNAYNÉ KISS MÁRIA. Budapest, Akadémiai, 1992. (A továbbiakban TOLNAYNÉ, 1992.)

³⁴ SOMOGYI ÉVA: *Abszolutizmus és kiegyezés 1849-1867.* Budapest, Gondolat, 1981. 193-205.

³⁵ Részlet Gorove István naplójából 1866. július. *Deák Ferenc beszédei.* Összegy.: KÖNYI MANÓ. Budapest, Franklin, 1903 (második bővített kiadás). III. köt. 763-764.

³⁶ E folyamatra utal Mikszáth Kálmán is egyik tárcájában. MIKSZÁTH KÁLMÁN: *Cseh földön a király. Szegedi Napló,* 127. sz. 1880. június 4. 1.

³⁷ Kossuth Lajos levele Csáky Tivadarnak 1866. július 16. Turin. *Kossuth Lajos iratai.* sajtó alá rend.: KOSSUTH FERENCZ. Budapest, Atheneum, 1898. VI. köt. 413.

családot ezt megelőzően sem lehetett kritikai megítélés alá venni,³⁸ de a korábbi szólamok mögött még nem találhatunk érzelmi azonosulásra utaló elemeket. A beszélők ennek ellenére hangsúlyozzák, hogy kezdetektől fogva mily nagy szeretettel és tisztelettel övezték személyét, a valóságban Ferenc József kezdeti politikájának következményeként közönnyel viseltettek iránta.

A kiegyezés folyamatában betöltött szerepe állandó, meghatározó elemévé válik a kultikus kánonnak, melyet az ország irányában tanúsított egyik legnagyobb tettének „minősítenek”, melyben a magyarok iránti gondoskodó szeretetet vélték megnyilvánulni. Erzsébet férjéhez³⁹ írott levelei ezzel szemben megvilágítják közbenjárásának valódi okait, a dinasztikus érdeket: „*Ha nemet mondasz, ha az utolsó órában mégcsak önzetlen tanácsra sem hallgatsz, akkor igazán vétkezel mindannyiunk ellen. Akkor nem tehetek mást, megnyugszom abban a tudatban, hogy bármi történjék is, annak idején, becsületesen kijelenthetem Rudolf előtt: elkövettem mindent, ami erőmből telt. Balsorsod nem szárad lelkiismeretemen.*”⁴⁰ Eltúlzott jelentősége a konszenzus megszületésében végig kiemelt hangsúlyt kap a kultikus szólamokban. Sajátságos szerepét, (a mindkét fél érdekeinek szolgálatába állítható alakját) örökíti meg Podmaniczky Frigyes naplójában: „*Csakugyan igazuk volt azoknak, akik megjósolták annak idején, hogy Magyarország sorsa azok kezében leend letéve, akik ez évben ki lettek küldve Bécsbe, megvinni Erzsébet királynénak az újévi üdvözlöt.*”⁴¹ [...] felhasználva az alkalmat némi irányadó eszmecserébe lehessen bocsátkozni [...]. *Úgy is lett; mert Andrassy, Eötvös, Lónyay nem jövének le velünk Pestre, hanem Bécsben maradtak.*”⁴²

A beavatás korát lényegében a koronázás zárja, mely utat nyit a mitizálódásnak, a folyamat már a korábban felvázolt események során '66 második felétől megindul, de igazán csak királynévé szentelése⁴³ után bontakozik ki: „*A koronázás által Erzsébet királyné egészen a miénk lett és az e nagy ünnepélyt követő években a kötelék közte és a nemzet között mind*

³⁸ GERŐ ANDRÁS: *Ferenc József a magyarok királya*. Budapest, Pannonica, 1999. 165-170. (A továbbiakban GERŐ, 1999.)

³⁹ Ferenc József feleségéhez írt válaszaihoz lásd: *Briefe Kaiser Franz Josephs an Kaiserin Elisabeth 1859-1898*. Hrsg.: NOSTITZ-RIENECK, GEORG. Wien-München, Herold, 1966. I. Bde. 37-67.

⁴⁰ Erzsébet levele Ferenc Józsefnek (1866 nyara). Idézi: CORTI EGON CÁSAR: *Erzsébet*. (Ford.: Turóczy-Trostler Jenő –Farkas Jenő) Budapest, Révai, 1935. 130. (A továbbiakban CORTI, 1935.)

⁴¹ 1867. február elején országgyűlési küldöttség kereste fel a császárnét, átadva az előző év végén (a képviselőház 1866. december 18-ai ülésén) elhatározott üdvözlő feliratot és újévi jókívánságokat. Az Erzsébethez köthető rendezvények ünnepléstörténetéhez lásd: VÉR, 2006.a. 127-134.

⁴² BÁRÓ PODMANICZKY FRIGYES: *Naplótöredékek*. Budapest, Grill Károly, 1888. III. köt. (1859-1875) 244-245. (1867. június 20.)

⁴³ A királyné későbbi ábrázolásaihoz is előképként szolgáló Emil Rabending által készített híres fotósorozat, mely Erzsébetet magyar koronázási ruhában örökíti meg, nem a kiegyezés évében, hanem korábban, 1866-ban készült, ily módon jellegéből adódóan is politikai meghatározottságot mutat. MARTZ, GERDA-FICHER-WESTHAUSER, ULLA: *Elisabeth. Wunschbilder oder Die Kunst der Retuche*. Wien-München, Christian Brandstätter, 1998. 80-87.; BOROVI, 2006. 68-74.

szorosabbá vált.”⁴⁴ Beteljesítve ily módon a magyar Habsburg igényt:⁴⁵ „*Három századon át megkisértettük a hittet, azután megpróbáltuk reménnyel is több ízben, de még egy hátra volt, az: hogy a nemzet a dynastiának valamely tagját igazán, szive mélyéből szeresse; és minthogy ezt elértük, nem aggódok a jövő iránt...*”⁴⁶ E folyamat részeként „kidolgozzák” Erzsébet szerepének és alakjának transzcendens analógiáit, allegóriákat használó magyarázatát, megjelenik Szt. Erzsébethez való hasonlítása, s védangyal, illetve a közbenjáró szerepe az uralkodó mellett: „*És az ég, a kegyelmes egy angyalt rendelt mellé, Felséges asszonyunkat, ki édes szószólónk volt mindig a fejedelem magas szívénel...*”⁴⁷ A születő kultusz lényege: Ferenc József elfogadtatása, az uralkodó és nemzete közötti konszenzus elősegítése. A jelenség kialakulását motiváló legfőbb lényegi vonásáról, Erzsébet egyensúlyszerepéről Apponyi Albert (a királyné halálát követően) így fogalmaz: az „*államférfiak [...] megtalálták a trón és a nemzet kibékülésének a különböző jogos igényeknek kiegyenlítésének és sikeres együtt működésének politikai alapeszméit és jogi formáit: ugyanakkor az érzelmi ellentéteket ez a nagylelkű fejedelmi nő simította el*”.⁴⁸ Személye által sikerült az uralkodó családot elfogadottabbá tenni a köztudatban a neki tulajdonított egyetemes érvényű fogalomtársítások révén, a jóságot és az igazságot jelölve meg fő jellemzőiként, ebből magától értetődően következett számukra, hogy Erzsébet a királynál is latba vettette befolyását minden „igaz ügy” szolgálatában, így a magyarok esetében is.

Társadalmi hatásairól azonban csak sejtéseinek lehetnek, hiszen mind a magyarok, mind „ellenségeik” kultusz és „ellenkultusz” torzításában látták a királyné személyét, erre utalnak Festetics Mária naplóbejegyzései is, melyben eltúlozva Erzsébet politikai befolyását, mint Ferenc József „rossz szelleme” jelent meg a birodalom nyugati felének köztudatában, aki csak a magyar érdekeket veszi figyelembe: „*Van egy cseh párt, amelyik azt hiszi, hogy a császárné a bűnös benne, hogy a császár nem koronáztatja meg magát cseh királlyá, hiszen a császárné gyűlöli Csehországot, mert a magyarokat szereti! Aztán itt vannak az ultramontánok, akik azt mondják, hogy a császárné nem elég vallásos. Ő tartja vissza a császárt, különben az állam már megint régen alá lenne rendelve az egyháznak. Aztán itt vannak a centralisták, akik*

⁴⁴ Schauch Lőrinc bibornok-püspök beszéde a magyar Vörös-Kereszt-Egyesület 1899. évi közgyűlésén. Közli: *Vasárnapi Ujság* 1899. május 21. 349.

⁴⁵ E folyamat alakulásához lásd: GERŐ ANDRÁS: A magyar Habsburg-szükséglet, lehetőség és valóság. In.: Uő.: *Képzelt történelem. Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX-XX. századi történetéből*. Budapest, PolgART, 2004. 79-126.

⁴⁶ Eötvös József levele Falk Miksához 1867. május 14. Közli: FALK MIKSA: *Erzsébet királynéről. Visszaemlékezések*. Budapest, Lampel Róbert, 1898. 40.

⁴⁷ *Vasárnapi Ujság* 1867. június 9. 287.

⁴⁸ Apponyi Albert levele Eördögh Jánosnak, a jászberényi nemzeti párt elnökének 1898. szeptember 15. Közli: *Budapesti Hirlap* 1898. szeptember 18. 6.

megint csak azt mondják, hogy a császárné az abszolutizmus ellen van. Ha befolyását meg lehetne törni, könnyű lenne visszatérni a régi kormányzati formához.”⁴⁹ Ezzel szemben Erzsébet a politikába nem avatkozott bele, a magyar „tudat” ennek ellenére az uralkodó mellett mindvégig a magyar érdekeket képviselő felet látta benne, míg ő maga így nyilatkozott a korabeli politikai életről: „Undorodom a modern politikától, az a véleményem, hogy csupa hazugság. Nem egyéb, mint versengés, melyben a legfondorlatosabbé lesz a legnagyobb konc annak kárára, aki tétovázik saját lelkiismerete ellen tenni. Manapság nemzetek és egyének csak akkor képesek előrejutni, ha eléggé gátlástalanok.”⁵⁰ A magyarok azonban szerették úgy hinni, hogy Erzsébet mégis őket képviseli, miközben többen tisztában voltak vele, hogy Ferenc József mellett nincs politikai befolyása, bár sokak szerint jó politikai meglátásai voltak,⁵¹ melyek kedvező hatást gyakorolhattak volna a császári politikára. Ezen elvárások (1872-ben) Zsófia⁵² halála után még inkább felerősödtek. Erzsébet állásfoglalást érzékelteti a következő eset is, mely mutatja egyúttal a magyarok töretlen hitét is e fentebb vázolt „tényekben”. 1893-ban az egyházpolitikai törvények kapcsán beállt politikai válságban Tisza Kálmán levélben fordult Nopcsa Ferenc báróhoz közbenjárását kérve a királynénál a magyarok ügyében. Ferenczy Ida válasza ezzel szemben rávilágít a valódi helyzetre: „Őfelsége, mint ahogy Ön is tudja, nem ártja magát a politikába, hogyan kérhetné meg akkor a férjét, hogy ne haragudjék magyarokra. Ebben az ügyben⁵³ csak a magyarok segíthetnek magukon, én nem is válaszolok Tiszának, mert ilyesmivel nem állhatok őfelsége elé.”⁵⁴ A magyaroknak ily módon be kellett érni azokkal az általuk politikai megnyilvánulásként értelmezett gesztusaival Erzsébetnek, melyek között ki emelt fontossággal bírtak a nemzet nagy hallottai ravatalainál tett tisztelgéseit.⁵⁵ Ehhez párosultak a „nemzeti képzeletben” a magyarok vágyaiként megfogalmazódott elemek, miszerint misét mondat Kossuth születésnapján,⁵⁶ majd koszorút küld ravatalára: „egyszer csak két összefonó pálmaág érkezett

⁴⁹ *Tagebücher der Gräfin Maria Festetics* II. köt. 1874. március 3. fol. 195. OSzK Kézirattár Quart. Germ. 1301/ 2. (Részlete magyar fordításban HAMANN, BRIGITTE: *Erzsébet királyné*. (Ford.: Kajtár Mária) Budapest, Árkádia, 1988. 314. (A továbbiakban HAMANN, 1988.)

⁵⁰ Részlet Erzsébet 1890-es években görög felolvasójának kifejtett nézeteiből. Idézi: HAMANN, 1988. 477.

⁵¹ Ezt látszanak megerősíteni egyes politikai tartalmú, illetve indíttatású versei is, ide sorolható az 1885 augusztusában lezajlott kremsieri találkozó ihlette Kremsier, illetve a volt kancellárral való találkozást követően született Bismarcknak című költeménye is. Közli: *Le Journal poétique de Sissi*. Annotée par HAMANN, BRIGITTE. (trad.: Casanova, Nicole) Paris, Arte, 1998. 48-49, 76.

⁵² Miksa fia kivégzését követően (1867.) lényegében visszavonul a politikától.

⁵³ Polgári anyakönyvezés.

⁵⁴ Ferenczy Ida levele Nopcsa Ferenchez. 1893. február 14. Idézi: HAMANN, 1988. 566.

⁵⁵ Márki Sándor emlékbeszédében összegyűjtötte ezen alkalmakat. *Beszédek, melyek 1898. évi november 19-én a Kolozsvári Ferencz-József M. Kir. Tudományegyetem tanácsa által Ő Felsége Erzsébet királyné emlékezetére rendezett ünnepen tartottak*. Kolozsvár, Ajtai K. Albert, 1898. 33-34.

⁵⁶ MÁRKI SÁNDOR: *Erzsébet, Magyarország királynéja 1867-1898*. Budapest, 1899. 15. (A továbbiakban MÁRKI, 1899.)

a koporsóra. Ki küldte, ki hozta? Nem tudta senki, de azért suttogva egymásnak tovább adták, hogy attól a jóságos, nemeslelkű Nagyasszonytól jött, ki örömben és bánatban együtt érez nemzetével.”⁵⁷ Legendaképzés ment végbe a véderővita ellen tiltakozó tüntetésen is (1889. február 17.-én), ahol a „nemzeti mitológia” szerint Erzsébet királyné fehér zsebkendőjének lobogtatásával biztosítja támogatásról a tüntető tömeget: „Százan meg százan is kiabálták, hogy ők is látták a fehér kendőt. Pedig valójában nem látta azt senki. Csak a hazafias fantázia csinálta a maga kedves játékát, meg a tömeg autoszugesztioja.”⁵⁸

Természetesen politikai állásfoglalást véltek felfedezni abban is, hogy udvartartásában sok magyar vállalt szerepet (melyre a magyarok is nagy gondot fordítottak),⁵⁹ mely szerintük további bizonyítékul szolgált a királyné magyar szeretetére, melyben öndicsérő szólamok is helyet kaptak: „Mert hát tagadhatatlan, hogy ennek a mi monarchiánknak polyglott elemei között mégis csak mi hozzánk húzott az ő rokonszenve és lelke leginkább. Nyilvánvaló jele ennek az, hogy mindig magyarok voltak környezői.”⁶⁰ Erzsébet motivációját valószínűleg meghatározhatták a korábbi évek rossz tapasztalatai, melyek tanulságaként igyekezett magának egy olyan udvari környezet kialakítani, mely nem az anyósa, illetve az udvar befolyása alatt áll, hanem „hívei” alkotják, melybe belejátszott az udvar megbotránkoztatni szándékozó törekvése is, erről ő maga így vall: „meghasonlás van az udvarnál, magyar irányom miatt.”⁶¹

Kultuszában a politikai determináltságot igyekeznek mindvégig elfedni, a prioritásokat elmosni, utólag így magyarózva az akkori helyzetet: „ez a politika nem volt eszköz sem a dynasztia, sem a nemzet kezében. Gondolni sem lehetett ilyesmire. Ereje éppen ebben rejlett és abban, hogy nem is tartották egyébnek igaz szeretetnél, melyet a feleség tanúsít férje, a fejedelemszony a nemzet iránt, melynek boldogsága az uralkodó család boldogsága is. S Magyarországon Erzsébet boldogsága teremtette meg ismét a szabadságot, melyet a nagy elhatározások idejében a bátorság egymaga ki nem küzdhetett.”⁶²

Mítoszának szimbólumrendszere a valóság eredeti kontextusából kiszakított elemeiből jött létre, legendásodását továbbá segítették a királynéval érintkezésben állók pozitív nyilatkozatai, igazolva szerepét a magyar történelemben, ily módon első kézből származó ismeretanyag is egyre jelentősebbé vált: „A királynét kevesen ismerik közletről, de a kik

⁵⁷ Szeretett Erzsébet királynénk, nagyasszonyunk élete és halála. Budapest, Pesti, 1898. 12.

⁵⁸ SZATMÁRI MÓR: *Húsz esztendő parlamenti viharai*. Budapest, Amicus, 1928. 119.

⁵⁹ Festetics Máriát a hazája iránt teljesítendő kötelezettség vállalásra hivatkozva győzi meg Andrássy, utalva egyúttal Deák egybehangzó kérésére is, minek hatására „kénytelen” elfogadni az udvarhölgy pozícióját Erzsébet mellett. *Tagebücher der Gräfin Maria Festetics* I. köt. fol 13. OSZK Kézirattár Quart. Germ. 1301/1.

⁶⁰ *Vasárnapi Ujság* 1898. szeptember 25. 678.

⁶¹ Erzsébet királyné levele Ferenczy Idához 1869. július 19. TOLNAYNÉ, 1992. 50.

⁶² MÁRKI, 1899. 8.

*ismerik nem győzik magasztalni tiszta felfogását s rendkívül nemes, jó indulatu, minden szép iránt fogékony lelkületét.*⁶³ Kultuszának hitvédelemtana a személyében megmutatkozó „hibák” gondos eltüntetésén fáradozott,⁶⁴ gyakran azonban nem tudja feloldani a királyné „megfejthetetlen varázsából” és ennek megindokolhatatlanságából adódó ellentmondásokat. Erzsébet esetében a legnagyobb ellentétek mítosz⁶⁵ és valóság között a neki tulajdonított főbb erényekben rejlenek, hiszen ő, mint a legjobb anya jelenik meg, miközben tudjuk gyermekei nevelésével, Mária Valériát kivéve, nem foglakozott. A legjobb asszony képben is több ellentmondás feszül, mivel e magas társadalmi állásából következő feladatait nem volt hajlandó ellátni.⁶⁶ A katolikus egyház is felkarolja személyét, miközben közismerten antiklerikális volt, és a vallásról egészen sajátos elképzelései voltak.⁶⁷

A királyné kultusza az alsóbb társadalmi rétegekben is fokozatosan megjelenik, ily módon legendásodási folyamatának egyik fontos mozzanata a gödöllői⁶⁸ Erzsébet-hagyomány beépülése a kánonba.⁶⁹ A jó királyné kép, illetve viselkedése és élete mintegy „predesztinálta” a mesei szerepre. Az erdőket magányosan járó Erzsébet tragikus életútja, szociális érzékenysége és szabadságvágya, álruhás alakja és életének méltatlan vége, egyszerűségkedvelése, természet- és állatszeretete miatt erre különösen alkalmas volt.⁷⁰ Alakjába az ideális „magyar háziasszony” képét is belevetítették: *„Királynénk végtelenül kedves vendéglátó volt, mindenre kiterjedt a figyelme, kinálgatta vendégeit, akárcsak a legmagyarabb háziasszony, szellemes tréfáival pedig állandó jó kedvben tartotta a társaságot.”*⁷¹

Magyarországon ő a csendes visszavonulást szerette,⁷² erre utal több sokat idézett levelében is: *„itt olyan nyugodtan él az ember, rokonok és szekatúrák nélkül, ezzel szemben ott⁷³ van az egész császári család. Olyan fesztelenül élek itt, akárcsak vidéken, egyedül járhatok-kelhetek,*

⁶³ *Vasárnapi Ujság* 1886. május 16. 314.

⁶⁴ DÁVIDHÁZI, 1987. 58-62.

⁶⁵ Személyét övező anekdotákhoz lásd: Erzsébet-kultusz II. Szöveggyűjtemény. Összeáll.: VÉR ESZTER VIRÁG. *Budapesti Negyed*, XIV. (2006.) 3. sz. (A továbbiakban VÉR, 2006.b) 189-214.

⁶⁶ Ebből kialakuló „negatív” megítélés máig meghatározza személyének osztrák megközelítését.

⁶⁷ MÁRIA VALÉRIA, 2001. 196. (1889. május 24.)

⁶⁸ A királyi rezidencia e korszakban betöltött speciális funkciójához lásd: VARGA KÁLMÁN: *Gödöllő a politikai köztudatban (1867-1918)*. In.: *Politika, politikai eszmék, művelődés a XIX. századi Magyarországon*. Budapest, ELTE-BTK, 2000. 175.

⁶⁹ E hagyományhoz lásd: RIPKA FERENC: *Gödöllő a királyi család otthona*. Budapest, Hornyánszky, 1896. 93-104, 125-129.

⁷⁰ KÓSA LÁSZLÓ: *Megjártam a hadak útját. A magyar nép történeti emlékezete*. Budapest, Móra, 1980.

⁷¹ RIPKA FERENC: *Erzsébet királyné Gödöllőn 1867-1897. Emlékkönyv a gödöllői Erzsébet szobor leleplezési ünnepére*. Budapest, 1901. 23.

⁷² Összesen 2663 napot töltött Magyarországon, ennek legnagyobb részét Gödöllőn és Budapesten. MÁRKI, 1899. 12-13.

⁷³ Bécsben.

kocsizhatom.”⁷⁴E sorok továbbá arra is bizonyítékul szolgálnak, hogy a magyarokkal való kapcsolatában személyes kényelme volt az egyik (ha nem a legfőbb) meghatározó szempont. E jelenséget a magyarok a látni kívánt kép szellemében, a maguk vágyott ábrándjaiknak megfelelően s eltúlozva a magyarság és hazája iránti végtelen szeretetként értelmezték, Erzsébet igazi otthonának kiáltva ki Magyarországot.

A királyné '80-as évek végétől egyre kevesebbet tartózkodott Magyarországon,⁷⁵ érdeklődése teljesen az antikvitás felé fordult, ennek hatására „hitvédelemtana” kidolgozta a magyar vágyaknak megfelelő magyarozatát a betegségét és a fájdalmas emlékekét: „*Távol volt tőlünk, nem mintha nem szeretne köztünk tartózkodni, hanem mert családi körülményei és egészsége ápolásának érdekei más helyeken való időzést tettek rá nézve szükségessé.*”⁷⁶Részletesen nyomon követik cselekedeteit, akárcsak családjának többi tagját, azonban őt egy kicsit melegebb hangon említi: „*Szeretünk foglalkozni azzal, a mi benne és körülötte tisztán emberi, szeretettel időzünk annál a képnél is, mely őt nem fejedelmi ornátusában, hanem bizalmas családi körében tünteti föl. Mit csinál, hogyan osztja be idejét, melyek a kedvenc foglalkozásai s általában minden aprólékos s még oly lényegtelennek látszó vonás is becses és érdekes.*”⁷⁷

A '90-es évekre egyre inkább a királyné egészségi állapota került a figyelem előtérbe. A sajtó mindvégig gondosan beszámol olvasóinak Erzsébet napjairól, egy szemléletes példa erre: „*A királyné május hónapot is Kissingenben tölti, hol jól érzi magát. Minden reggel megjelenik a Rákóczi-forrásnál, maga meríti meg korsóját a savanyú vizből, sétája közben nyájasan fogadja a köszöntéseket, a cukrásznál maga választja ki a süteményeket. Nagyobb gyalogsétákat tesz minden nap, s úgy látszik a fürdővendégek kíváncsisága sincs terhére.*”⁷⁸

A királynénak tulajdonított jóindulat azonban nem létezik, legalábbis abban a formában, ahogy a magyarok „meglátják”, semmiképp sem, azaz Erzsébetnek nincs magyar-tudata. Ez viszont a legkevésbé sem zavart egy olyan rendszert, amely egyszerűen igényelt egy ilyen „vigaszt”. Így válik jelenséggé a jóindulat-keresés és az érték-keresés a királyné személyével kapcsolatban, illetve a hódolat és rajongás kettőssége révén kibontakozó ideálképe: „*Magyar királyné? Igen ő már az volt, mikor még a férje csak »császárkodott«. Tiszteltük őt. Nem!*

⁷⁴ Erzsébet anyjához írott levele [1875. tavasza Buda] Idézi: CORTI, 1935. 233.

⁷⁵ 1890-es éveinek utazásaihoz lásd: „*Sirály vagyok, sehová se való...*” *Útközben Erzsébet királynéval.* Szerk.: TOLNAYNÉ KISS MÁRIA. Budapest, Argumentum, 1998.

⁷⁶ *Vasárnapi Ujság* 1897. október 10. 665.

⁷⁷ *Vasárnapi Ujság* 1886. május 16. 313.

⁷⁸ *Vasárnapi Ujság* 1898. május 1. 305.

Imádtuk? Ez is kevés. Mindnyájunknak közös szerelme volt. Egy ideál, mely millió álomban ott van...egy ragyogó kép, mely a szivárványtól veszi a színeket.”⁷⁹

Ferenc József természetesen igyekezett a maga céljai szolgálatában felhasználni a császárné iránt megnyilvánuló rokonszenvet, mely pozitív politikai hatásáról több sokat idézett nyilatkozata ismert: „*Sisi nagy segítségemre van a maga udvariasságával, a maga mértéket tartó tapintatával, a maga magyar nyelvi tudásával, mert az emberek szívesebben viselik el a figyelmeztetést, ha egy szép szájból hallják.*”⁸⁰ Valószínűsíthető, hogy mind végéig ez határozta meg felesége kultuszához való viszonyát, gesztusokat tett ébrentartására, illetve támogatta a fenntartására irányuló magyar törekvéseket. Az uralkodó személyes okai mellett, a szeretett hitves emlékének megőrzése, a főmotivációs erőt politikai érdekek jelentették, mely szempontból a királynét övező magyarországi kultusz határozottan előnyösnek bizonyult, „használhatóságát” már a legelejétől felismerte, erre világít rá egy 1866-ból való levele is, Erzsébethez: „*Utazz a gyerekekkel Budára, védj ott érdekeinket. Tartsd féken az embereket amennyire lehet, a többit majd meglátjuk.*”⁸¹

Magyarországon Lucheni⁸² 1898. szeptember 10-én Genfben elkövetett merényletének⁸³ híre még aznap este elterjedt, hivatalosan Agenor Goluchowski közös külügyminiszter értesítette Bánffy Dezső miniszterelnököt.⁸⁴ A közvéleményt egységbe kovácsolta a merénylet híre, és az ezzel kapcsolatos értetlenség és döbbenet, mely a tettet kíséri.⁸⁵ Mikszáth nekrológiájában⁸⁶ így „búcsúzik”: „*Egy fogalom tűnt el, melyhez hozzá nőtt egész lelkünk, egy szinte észrevehetetlen, de biztosan sejtett erő, mely nevelte a mi erőnket, egy templom omlott össze a hittel, vigasztalással együtt.*”⁸⁷

⁷⁹ MIKSZÁTH KÁLMÁN: A királynéről. *Szegedi Napló* 1881. szeptember 28. 1-2.

⁸⁰ Ferenc József levele anyjának, Zsófia főhercegasszonynak 1866. január 17. Buda. *Briefe Kaiser Franz Josephs I. an seine Mutter 1838-1872*. Hrsg. von FRANZ SCHNÜRER. München, Kösel & Pustet, 1930. Nr. 242. 351. (részlete magyar fordításban CORTI, 1935. 118.)

⁸¹ Ferenc József levele Erzsébethez [1866. nyara] Idézi: CORTI, 1935. 128.

⁸² Luigi Lucheni (1873-1910) olasz anarchista, Erzsébet királyné meggyilkolásáért 1898. november 10-én tartott perben életfogytiglani fegyházbüntetésre ítélték, ahol 1910. október 19-én öngyilkosságot követett el. A merénylet és a temetés (magyar vonatkozású) részletesebb feldolgozásához lásd: NIEDERHAUSER EMIL: *Merénylet Erzsébet királyné ellen*. Budapest, Helikon, 1985.

⁸³ Pontos leírását a királynét kísérő magyar udvarhölgy emlékiratából ismerjük. Lásd: SZTÁRAY IRMA: *Erzsébet királyné kíséretében*. Budapest, Szent-István-Társulat, 1909. 239-250.

⁸⁴ Magyar Országos Levéltár Miniszterelnökségi Levéltár (továbbiakban MOL K 26) K 26 1898-XXXII.-13318. fol. 3-4. (magyar fordításban *Budapesti Közlöny* 1898. szeptember 11. Nr. 208. 1.)

⁸⁵ A nemzetközi megközelítéshez, illetve Lucheni perének forrásaihoz lásd: MATRAY, MARIA –KRÜGER, ANSWALD: *Das Attentat. Der Tod der Kaiserin Elisabeth und die Tat des Anarchisten Lucheni*. Wien, Langen Müller, 1998.

⁸⁶ A halálát követő főbb forrásokhoz lásd: VÉR, 2006.b. 13-45.

⁸⁷ MIKSZÁTH KÁLMÁN: A királyné meghalt. *Országos Hirlap* 1898. szeptember 11. 1.

A királyné halála kapcsán igyekeznek Ferenc József személyére irányuló részvétet felhasználni, ily módon a közös veszteség talán segíthet az „egymásra találásban”:⁸⁸ „*Soha oly együttérző indulattal nem seregett még az ország egy trón körül, mint a mienk a mi uralkodónké körül e megrendítő gyászeset után.*”⁸⁹ Ezen év a magyarok szempontjából különösen problematikus,⁹⁰ így az országos gyászra való hivatkozással el lehetett kerülni a Ferenc József trónra léptének 50.-ik évfordulóját megünneplő rendezvényeket,⁹¹ melyre már az uralkodó is utalt szeptember 16.-án kelt manifesztumában: „*Midőn az ünnepi hangoknak, melyeknek ezen évet kísérni kellett volna, el kell némulniok.*”⁹² A gyakran hangoztatott szövegek mögött valódi fájdalom érezhető túl menve a kötelező ilyenkor megkívánt tiszteletadáson, mindezek alapján nem vonható kétségbe a társadalom rétegeiben megnyilvánuló őszinte gyász.⁹³ A kultikus közbeszédben a legfőbb problémát a királyné végső nyughelye jelenti a kapucinusok kriptájában, magyar hívei szerint haza kellene hozni Magyarországra, mely az általuk hangoztatott képben a királyné vágyaival is egybecseng: „*Rosszul osztozkodó atyafiak elviszik őt tőlünk. Pedig a nagy halottakon eddig is úgy osztoztunk meg, hogy övéik voltak a nagy hatalmas hódító császárok, a mieink a csöndes tűrő mártírok. Miért nem álljuk most is a kötést? Pedig csak itt pihenhetne meg igazán az ő szentelt fájdalma: itt a szentelt fájdalom hazájában.*”⁹⁴ A temetésbe és a gyászba természetesen a két birodalom fél „megszokott” politikai ellentétei vegyültek. A magyarok az 1898. szeptember 17-ei bécsi temetés során több dolgot is sérelmeztek, mely szerintük a magyar állam tekintélyének szándékos megsértésén alapult, melynek fő elemei az esemény osztrák színezetének hangsúlyozása, amit tovább fokozott, hogy a ravatalra eredetileg Erzsébet címere alá csak Ausztria császárnéja feliratot helyeztek el, melyet magyar tiltakozásra kibővítettek Magyarország királynéja címmel is.⁹⁵ Továbbá a magyar országgyűlés küldöttségének nem jutott megfelelő hely,⁹⁶ melyben szintén szándékoltságot véltek felfedezni: „*A bécsi hivatalos és nem hivatalos körök a gyásznak legutóbbi napjai alatt*

⁸⁸ MOL K 26 13694-1898-XXXII.-13318. fol. 249-251. (*Budapesti Közlöny* 1898. szeptember 18. Nr. 215. 1.)

⁸⁹ JÓKAI MÓR: Erzsébet királyné temetése napján. *Nemzet* 1898. szeptember 18. 1.

⁹⁰ Nemcsak 1848 és az uralkodó trónra lépésének 50-ik évfordulójának megünnepléséből adódó feszültségek miatt, melyhez a gazdasági kiegyezés megújításával kapcsolatos ellentétek is hozzákapcsolódtak. (Az „ischli klauzula” kiadása, mely komoly tiltakozásokhoz, illetve nagy parlamenti obstrukcióhoz vezetett).

⁹¹ E probléma részletesebb megközelítéshez lásd: HANÁK PÉTER: 1898. A nemzeti és az állampatrióta értékrend frontális ütközése a Monarchiában. In.: Uő.: *A Kert és a Műhely*. Budapest, Balassi, 1999. 88-100.

⁹² MOL K 26 13694-1898-XXXII.-13318 fol. 249-251. (*Budapesti Közlöny* 1898. szeptember 18. Nr. 215. 1.)

⁹³ Erre világítanak rá miniszterelnökhöz címzett részvétnyilatkozatok is, melyeket ily módon szerettek volna az uralkodóhoz eljuttatni. MOL K 26 1898-XXXII.-13318 (13347.)

⁹⁴ *Magyarország* 1898. szeptember 13. 1.

⁹⁵ *Magyarország* 1898. szeptember 18. 4.

⁹⁶ Már a temetés előtt felmerült magyar részről is, hogy a nagyon számosan ígérkező magyar résztvevőket nem tudják majd megfelelően elhelyezni. MOL K 26 17991-1898-XXXII.-13318. fol. 473-476.

is minden módon - ha másként nem lehetett, apró tüszurásokkal - megmutatták, hogy a magyarok és Magyarország iránt egyáltalán nem viseltetnek valami barátságos érzelmekkel."⁹⁷

A mitizálódás korát Erzsébet királyné emlékének törvénybeiktatása zárja le,⁹⁸ melyet a képviselőház 1898. szeptember 29.-én szavazott meg,⁹⁹ kiemelve Erzsébet „történelmi jelentőségét”: „*felfogta jogos törekvéseinket, magáévá tette aspirációinkat s mindezek ihletett tolmácsolója, pártfogója lőn felkent hitvestársánál*"¹⁰⁰ Az uralkodó október 12-én szentesítette az 1898. évi XXX. tc.-et.¹⁰¹

Új szakaszt hoz a kultuszban a királyné halála,¹⁰² míg az elsődleges kultuszában Erzsébet élettörténetét lényegében a magyarokkal való kapcsolatára szűkítették le, erkölcsi értékekre és egyszeri politikai tetteire hivatkoztak, melyet diadalként értékelték, alkalmat nyújtva önmaguk kiválóságának hangoztatására. A kultikus kánonban halála után lényeges módosulások nem mutathatók ki, inkább csak finomodásról, a szakrális és éteri magasságokba emelés hangsúlyosabbá válásáról beszélhetünk, mely természetes folyamatnak tekinthető a már elhunyt személyek esetében. A megteremtett „valóság” fenntartásának legfontosabb eszközei az intézményesült formák, a szoboravatások és ünnepélyek voltak. Szinte elképzelhetlenné vált Erzsébet személyének elutasítása, mivel olyan eszmék emblematisztikus figurájává tették a királynét, melyeket mindenki általános erkölcsi értéként fogadott el. Alakja az élet sok területén megjelent, szinte észrevétlenül kapott szerepet az értékészlet átadásában, a közösségi tudat alakításában, illetve az identitás erősítésében, (magától értetődően) a mindenkori politikai érdekek szolgálatában. A királyné kultusza hozzájárult kulturális értékek létrejöttéhez is. Nevének felhasználásával több olyan kezdeményezés is megvalósult, mellyel korábban sikertelenül próbálkoztak, így biztosítva a társadalmi támogatást nevét számos jótékonyági akciókhoz hozzákapcsolták, illetve több alapítványt is létesítettek.¹⁰³ A kultusz későbbi transzformálódása nem az egyéni jelentéstartalomból következett, hanem a megváltozott politikai helyzetre való reagálásként a kánonok átrendeződése nyomán ment végbe. Az 1900-as évek közepétől a kultusz fokozatosan elveszítette egyensúlyozó szerepét,¹⁰⁴ és teret vesztett, összefüggésben Ferenc József megítélésének változásával,¹⁰⁵

⁹⁷ *Budapesti Hirlap* 1898. szeptember 19. 2.

⁹⁸ Korábban ebben a megtiszteltetésben részesült József nádor, Deák Ferenc és Andrássy Gyula.

⁹⁹ *Képviselőházi Napló 1896-1901.* 17. köt. 119-120.

¹⁰⁰ Az igazságügyi bizottság jelentése Erzsébet királyné emlékének törvénybeiktatásáról szóló törvényjavaslathoz. In.: *Képviselőház irományok 1896-1901.* 18. köt. Nr. 464. 220.

¹⁰¹ *Magyar Törvénytar.* Budapest, Franklin, 1899. 136.

¹⁰² A halálát követő időszakhoz lásd: VÉR, 2006. a. 5-150.

¹⁰³ *Vasárnapi Ujság* 1900. január 7. 14.

¹⁰⁴ A hanyatlás folyamata már az 1900-as évek elejétől megfigyelhető, mely során a kultusza veszít a halálát

melyhez a Kossuth-¹⁰⁶ és Rákóczi-kultusz¹⁰⁷ erősödése párosult. Bemutatva a „magyar lélekben” egymás mellett jól megférő eszméket, illetve a magyar hagyományban betöltött szerepüket Lukács György e helyzetet elemző sorait idézzük a kérdés lezárásaként: „Kossuthban a magyar nemzeti önállóság és függetlenség eszméjének személyesítőjét tiszteli a magyar, Erzsébet királyné kultuszában pedig a magyarral veleszületett dinasztikus érzés nyilvánul határozott és meghatározható formában.[...] Nem ismeri a magyar lelket, a ki a két kultuszt ellentétesnek képzei azért, mert az egyik a független Magyarország, a másik a dinasztikus hűség apotheosisa. [...] a Kossuth-kultusz előtt tehát azok is hazafias tisztelettel hajolnak meg, a kiknek politikai meggyőződése szerint velünk való kapcsolatba jutott másik állammal való szövetség közvetítésével kell megvalósítani a nagy cél, melyhez átmenet nélkül fogunk, magának a célnak veszélyeztetését jelentené. Viszont az Erzsébet királyné kultuszának azok is égő oltárt emelnek lelkek belsejében, a kik a legszélsőbb értelemben vett függetlenség haladéktalan megvalósítását követelik.”¹⁰⁸

(A tanulmány első megjelenésének adatai: *A múlt feltárása előítéletek nélkül*. Szerk.: GERGELY JENŐ. Budapest, ELTE BTK, 2006. 121-138.)

követő fellendülésből, az ezt követő társadalmi összefogás révén, mivel az egységes kiállítás leginkább a merénylet tényének volt köszönhető.

¹⁰⁵ GERŐ, 1999. 171-217.

¹⁰⁶ A kultusz alakulásához lásd: HERMANN RÓBERT: A Kossuth-kultusz. In.: *'48 kultusza. Tanulmányok*. Gödöllő, 1999. 11-20, illetve GERŐ ANDRÁS: A nemzet apja „Isten második fia” –Kossuth és kultusza. In.: Uő.: *Képzelt történelem. Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX-XX. századi történetéből*. Budapest, PolgART, 2004. 53-78.

¹⁰⁷ A Rákóczi és a kuruc korra való figyelem felerősödését hozták (kultuszának ismételt emelkedésének következményeként) a hamvainak hazahozatalára irányuló törekvések is. Lásd: KINCSES KATALIN MÁRIA: Minden különös ceremónia nélkül. A Rákóczi-kultusz és a fejedelem hamvainak hazahozatala. In.: Uő.: *Kultusz és hagyomány. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc 300. évfordulóján*. Budapest, Argumentum, 2004. 132-177.

¹⁰⁸ Lukács György 1904. július 24.-én gyulai szobor átadása alkalmából összehívott békésmegyei rendkívüli közgyűlésén elmondott beszéde. (Eredeti jegyzőkönyv fennmaradásának hiányában a beszéd csak a hivatalos lapok szövegváltozataiból rekonstruálható.) *Békés* 1904. július 31. 3., *Vasárnapi Ujság* 1904. július 31. 524.